

Jovita LIUTKUTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

NUOLAIDOS ŠALUTINIŲ SAKINIŲ MODELIAI MIKALOJAUS DAUKŠOS RAŠTUOSE*

Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* (1595) ir ypač *Postilės* kalba (1599) jau yra nemažai tyrinėta įvairiais aspektais: aptarta Daukšos rašyba ir fonetika (P a l i o n i s 1967; Z i n k e v i č i u s 1988), aprašytas jo raštų kirčiavimas (S k a r d ž i u s 1935), sudarytas Daukšos *Postilės* žodžių indeksas (K u d z i n o w s k i 1977), rašyta ir kitais su Daukšos raštų kalba susijusiais klausimais (S p e c h t 1926; K r u o p a s 1960; A m b r a z a s 1983). Veikalų, skirtų vien Daukšos raštų sintakse, iki šiol neturime, tačiau šiais rašto paminklais plačiai naudotasi studijose, gvildenančiose bendresnes lietuvių kalbos istorinės sintaksės problemas (A m b r a z a s 1962, 1979, 1990; H e r m a n n 1912, 1926). Iš visų lietuvių kalbos istorinės sintaksės sričių iki šiol bene mažiausiai dėmesio yra susilaukusi sudėtinio sakinio raida, todėl čia stengiamasi patyrinėti bent nedidelį Daukšos raštų sintaksės fragmentą — nuolaidos šalutinius sakinius, ir nustatyti, kiek jų modeliai skiriasi nuo dabartinėje lietuvių kalboje įprastų atitinkamų šalutinių sakinių modelių. Pavyzdžiai surinkti ištiesai perskaičius visą Daukšos *Katekizmą* ir pirmuosius 75 *Postilės* puslapius, o juos pateikiant patogumo sumetimais nurodoma ne viso sakinio, o tik prijungiamojo jungtuko vieta. Iš viso tyrimui panaudota 80 nuolaidos šalutinių sakinių, iš kurių 10 pavartoti *Katekizme*, o likusieji *Postilėje*. Visi tiriamieji sakiniai sulyginti su originalais: atitinkamai su Jokūbo Ledesmos *Katekizmo* vertimu ir Jokūbo Vujeko *Mažosios postilės* 1590 metų leidimu. Aprašant lietuviškų nuolaidos šalutinių sakinių poziciją, juose vartojamus jungtukus ir tariniais einančių veiksmažodžių gramatinę formą drauge aptariamas ir minėtų sakinių santykis su originalais.

Dabartinėje lietuvių kalboje nuolaidos sakiniai sudaromi su jungtukais *nors*, *kad ir*, *tegul* ir žymi tokią veiksmy ar reiškinių priešpriešą, kai vienas iš jų vyksta, nors kitas sudaro jam nepalankias ar net priešingas sąlygas (DLKG 687; LKG 878). Šiuo principu iš esmės vadovautasi ir apibrėžiant, kas laikytina nuolaidos šalutiniu sakiniu Daukšos raštuose, tik dabartinėje lietuvių kalboje nuolaidos sakiniams prijungti vartojami jungtukai nebuvo laikyti absoliučiu Daukšos raštuose esančių nuolaidos ša-

* Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą tarptautinėje konferencijoje „Mikalojus Daukša ir jo laiko kultūros kontekstas“ (Vilnius, 1999 10 21–22).

lutinių sakinių skiriamuoju požymiu, kadangi XVI–XVII a. raštuose gerokai skyrėsi tiek kai kurių jungtukų forma, tiek jų vartoseną (P a l i o n i s 1967, 201).

Daukšos raštuose nuolaidos šalutiniams sakiniams jungti dažniausiai vartojami poriniai nuolaidos jungtukai, jais prijungta apie 69% visų tiriamųjų sakinių. Porinių jungtukų pirmosiomis dalimis eina lietuviškas hipotaktinis jungtukas *norint* arba skolinys *kačėib*, *kačėiba*, *kačėib*, atėjęs iš baltarusių ar lenkų kalbos (P a l i o n i s 1967, 207). Tačiau jų vartojimo dažnumas labai nevienodas: *Postilėje* jungtukas *kačėib* apskritai nevartojamas, o *Katekizme* juo prijungti tik keturi nuolaidos sakiniai, arba 5% visų turimų pavyzdžių. Tik viename iš jų jungtuku *kačėib* verčiamas lenkiškas *chocia*, o likusiuose *kačėib* ir jo variantus atitinka kiti nuolaidos reikšmę turintys lenkiški jungtukai, arba tikslaus atitikmens apskritai nėra, pvz.: [...] *ir ieigu iz pradziós gėrú kelú táidzes kacziéb paskui to gnt mažós wátądėtes/ per piktą febristę to pasaulo nūg k[e]lo baimies Diewo/ ir pridereiimo krikščioniško vžklístu: wienok túiéus tų adfimin-damas gnt gerų sawo pradzių to iúp pigiaus fufsiwerczia* (DK 5₁₁): *y gdy się naprzod w dobrą drogę vda/ chocia potym ná czás prze złe towárzystwo świátá tego/ z drogi boiáźni Božey y powinności chrześcijańskiey vstąpi: iednák za się wspominaiąc ná dobre poczatki swoie/ do nich się łatwie wraca; [...] mokštas karalibes Diewo est priligintas féklai garstic-zios kurios kacziéb grudėlis est mažas bat kad iau vžáuga paukščzei dagáus gnt ioš vffeda* (DK 8₄₋₅): [...] *náuká krolestwá Božego/ iest podobna našieniu gorczyce/ ktora bėdąc mála w žiárnie swym gdy się roskrzewi/ y ptacy niebiescy ná niey všiadaia*. Visuose kituose nuolaidos sakiniuose (95% visų pavyzdžių) pirmąją porinio jungtuko dali-mi eina jungtukas *norint* arba jo variantas *norintig*, pvz.: *Nes kad' Tewas jrúftintas prádėst' plakt tárna/ tad' ir sunús būios/ nórint niéko gnt sawés nē iáuuczia* (DP 14₂₄); *Nórintig ir ape wála/ ir małanę io ne abeiôia/ [...]/ bet wilsa padúft wálai io/* (DP 74₂₅). Antrosiomis čia minėtų porinių jungtukų dalimis dažniausiai eina jungtukai *bet/bat* ir *(o) vienok*, daug rečiau pasitaiko *tačiau* bei *o*, ir beveik visi jie turi savuo-sius lenkiškus atitikmenis:

Joğ norint butú giar wirui ne palitét mōteriřkes/ bet del nuwegimo biaurības/ kiek-wienas wīras te tur lāwā mōteri/ [...] (DP 71₁₃): *Jž acžćiby dobrze mężowi nie tykác się niewiásty/ ále dla wřtrzeżenia nieczyřstości/ káždy małżonek niechay ma żonę swą/ [...];* *Bet kaip W. christus/ nórint búwo tikrúiu christufu/ o wienók téipaiau bū žėklu priestara-wimo/ teip wel tafsái sakraméntas ir yra žėklu [...]* (DP 51₂₆): *Lecz iáko P. Chryřtus/ ácz był prawym Chryřtuřem/ á wždy teğ był znákiem przećiwieńřtwá/ ták teğ ten Sákráment y iest znákiem [...].*

Kiti Daukšos raštuose esantys nuolaidos sakiniai (apie 31% visų pavyzdžių) jun-giami neporiniu jungtuku *norint*, o visi atitinkami lenkiški sakiniai taip pat prijungti neporiniais jungtukais ir yra visiškai tos pačios struktūros, pvz.: *Nes túiau kaip tatai řtôfis iau yra tikrá moterířte/ norint noteitú sugúldimo p: kur tiekta priėis řódzei tikroio* (DP 69₁₈): *Bo řkoro się to řřtánie/ iuž iest prawdžiwe małżeńřtwo/ choćiaby dobrze nie przyřřło do pokládžin [...];* *Nes kad' Tewas jrúftintas prádėst' plakt tárna/ tad' ir sunús*

biios/ nórint niéko ant sawés nē iâuczia (DP 14₂₄): *Bo gdy oćiec rozgniewány pocźnie kárac fługe/ tedy się y synacźek lękáć muśi/ chocia nic ná się nie cźuie.*

Atskirai reiktų paminėti rastą vieną nuolaidos reikšmę turintį sakinį, prijungtą laiko jungtuku *kad*: [...] *ir kad' antáy bū sūkey núpłaktas* [...] *wienók nę vźmiršo pufe nakties/ pagal' būda/ garbint' Wieśpaties Diewo* [...] (DP 18₃₄): [...] *y gdy ono był ciężko vbyczżowan/ [...]/ iednák nie zápomniał o pułnocy/ według obyczaiu/ chwaćić Páná Bogá/ [...].* Nors šis sakinyš visiškai atitinka lenkišką originalą, tai tikriausiai nėra aklas vertimas. Gali būti, kad vėliau tokio tipo nuolaidos sakiniuose prie jungtuko *kad* prisišliejus dalelytei *ir* atsirado dabar daugiausiai šnekamojoje lietuvių kalboje pasitaikantis nuolaidos jungtukas *kad ir* (plg. DLKG 688). Taip pat reiktų pastebėti, kad ir dabartinėje lietuvių kalboje kartais pasitaikantis nuolaidos reikšmę turintis jungtukas *tegul ir*, atrodo, visai nevertinamas Daukšos raštuose nuolaidos sakiniams prijungti.

Kaip ir dabartinėje lietuvių kalboje, nagrinėjamuose nuolaidos sakiniuose dėmenų tvarka yra laisva, išskyrus tik tuos atvejus, kai vartojami poriniai jungtukai. Tačiau verta pastebėti, jog kai Daukšos raštuose esantiems sakiniams yra būdinga prepozicija (o tai sudaro beveik pusę visų pavyzdžių), skirtingai nuo dabartinės lietuvių kalbos, jie visuomet prijungti poriniais jungtukais, pvz., *Norint daug ira wardų W. Chriftaus raštė šwëntamę: Bet' talsái wienas yra tikralsis wârdas io* (DP 56₁). Nepasitaikė nė vieno atvejo, kad prepoziciškai vartojamas nuolaidos sakinyš būtų prijungtas paprastu nuolaidos jungtuku.

Postpozicija ir interpozicija Daukšos raštuose esančiuose nuolaidos sakiniuose pasitaiko kiek rečiau ir sudaro atitinkamai 30 ir 21% visų tiriamų pavyzdžių. Kai nuolaidos šalutinis sakinyš eina po pagrindinio dėmens, kaip ir dabartinėje lietuvių kalboje, jis prijungtas neporiniu, o kai įsiterpia į pagrindinį dėmenį, dažniausiai poriniu jungtuku, pvz.:

Kętwirta dalis likos židawoia/ bet palinkus krikščżomump Iżg kurių buwo Phiło ir Jożephas/ kursai râşe kraynika židişka. Norint nekurie tiki iog tie ant gało tapę est krikščżionimis (DP 52₂₂); [...] *mókitinėy io nēkaip pawidėio Wieśpatie Chriftoi/ išmanîdami daugus [= daugeus, žr. Erreta!] apé sawa miştra/ S. Jóna/ neğ apé Jėsy/ nórint iiemus Jónas dažnay/ ir éişkey apşâkęs buwo/ iog aß nēşmi Chrifstus/* (DP 18₉); [...] *bîlo Joğ W. Chrifstus nórint' yra potiesey S. Ęakramęntę/ tacźiau tęn, ne tur but gárbintas nūğ tikincziuiu/* (DP 62₁₉); [...] *grieşnas žmógus/ kurlái atgrįžo/ nórint iau butų per tikėiimę ir graudúmę [...]/ po akim Diewo apczîştitas/ tur tacźiau ştatitis po akim kúnigo/* (DP 75₅₄).

Taigi tarp Daukšos raštuose esančių nuolaidos šalutinių sakinių pozicijos pagrindinio dėmens atžvilgiu ir jiems prijungti vartojamų jungtukų galima nustatyti neabejotiną ryšį: kai minėtiems sakiniams būdinga prepozicija, jie jungiami tik poriniais nuolaidos jungtukais; kai vartojami interpoziciškai, jiems prijungti taip pat dažniausiai pasirenkami poriniai jungtukai, o postpozicijos atveju, priešingai, vartojamas tik neporinis jungtukas *norint*.

Daukšos raštuose esančiuose nuolaidos sakiniuose abiejų dėmenų tariniais eina įvairių nuosakų ir laikų formos. Beveik dviejuose trečdaliuose nuolaidos sakinių (apie 73% visų pavyzdžių) abiejų dėmenų tariniai reiškiami tiesioginės nuosakos veiksmažodžiais, o jų laikų santykis esti labai įvairus. Šalutinio dėmens tariniu dažniausiai eina esamojo (a) ar būtojo kartinio (b), rečiau būtojo dažninio (c) ar būsimojo laiko (d) veiksmažodis. Kaip ir dabartinėje lietuvių kalboje, tokie sakiniai turi realios nuolaidos reikšmę:

(a) *NOrint tad' ape ana diena/ ir adiną paskucziausią nē žinō ne wienas/ nei Angetái Diewo/ nei sunūs žmōgaus [...] tiektái patš Diewas Téwas: Wienókig ią pirm' pratks nē abeiótini žéklai/ [...]* (DP 13₂₈);

(b) *[...] ir nōrint aš iiēmus nę dawiau ne wiēno dâikto/ ir nę žadéiau nieko giâro/ ir nešidawiaus vž iūs nukrižewót/ o taczęu wissadós buwo paktúfnus isâkimui manám'* (DP 16₁);

(c) *Nes nōrint Wiešpats Christús būdawo iau ir pirma tó/ dažnái miestē Jerúsalem: bat czē tū mētú ióia tikrái ant karalistes sawós [...]* (DP 2₃₂);

(d) *Nes nōrint sukíus/ ir nę pâkēlamus dâiktus tū mētú nukęs: wienókig daugiasr̃i/ biióimas/ ir taikimas busēncžios âtakios/ o neğ dabár sncžiosios sunkâbes lies* (DP 7₂₇).

Kai reiškiamas galimų ar numanomų veiksmų santykis, nuolaidos sakinių šalutinio dėmens tariniais visuomet eina tariamosios nuosakos veiksmažodžiai, o pagrindinių dėmenų tariniais — tariamosios (a) ar tiesioginės (b), rečiau liepiamosios (c) nuosakos veiksmažodžiai. Tokie sakiniai sudaro apie 27% visų pavyzdžių:

(a) *Kazg žmōgui naudós butų/ nōrint wisą pasáulį paieškotų o dušią sáwą pateriôtų* (DP 36₁₆);

(b) *[...] griešnas žmōgus/ kurlái atgrįžo/ nōrint iau butų per tikéimą ir gaudúmą [...] po akim Diewo apczîftitas/ tur tacziau statitis po akim kúnigo/* (DP 75₅₄);

(c) *Jog norint butų giar wirui ne palitēt mōteriškes/ bet del nuwegimo biauribes/ kiekwienas wîras te tur sáwą mōteri/* (DP 71₁₃).

Taigi Daukšos raštuose nuolaidos reikšmę turinčių sudėtinių sakinių tariniai savo gramatine forma iš esmės nesiskiria nuo dabartinėje lietuvių kalboje vartojamų atitinkamų sakinių pagrindinio bei šalutinio dėmens tarinių formos.

Aptarus čia tiriamų nuolaidos šalutinių sakinių poziciją, jiems prijungti vartojamus jungtukus ir abiejų dėmenų tariniais einančių veiksmažodžių gramatinių formų santykį galima išskirti du pagrindinius Daukšos raštuose vartojamus nuolaidos reikšmę turinčių sudėtinių sakinių modelius: *norint/kačėib <... > Vf <... > bet/vienok/ tačiau/o* ir *Vf <... > norint*. Iš visų surinktų pavyzdžių nepasitaikė nė vieno atvejo, kad prepoziciškai pavartotas nuolaidos šalutinis sakinytis būtų prijungtas neporiniu jungtuku, todėl galima teigti, jog Daukšos raštuose vartojamiems nuolaidos reikšmę turintiems sudėtiniams sakiniams nebūdingas dabartinėje lietuvių kalboje kartais pasitaikantis modelis *nors <... > Vf <... > —*.

PATTERNS OF SUBORDINATE CLAUSES OF CONCESSION IN MIKALOJUS DAUKŠA'S WRITINGS

Summary

Daukša uses two-place conjunctions to join the subordinate clauses of concession to the main clause (69%). The first component of the conjunction is the Lithuanian hypotactic conjunction *norint* or the borrowings *kačėib*, *kačėiba*, *kačėieb*. The second component of the conjunction is most often the conjunction *bet/bat* and *(o) vienok* and sometimes *tačiau* or *o*.

All the other subordinate clauses in Daukša's works are joined to the main clause by means of the conjunction *norint* (31%).

The order of the clauses is not fixed, except sentences with two-place conjunctions.

There is a clear connection between the position of the constituents of the subordinate clauses of concession and the conjunctions that are used to join them. In preposition and interposition, in the majority of cases, the two-place conjunctions are used, whereas in postposition the conjunction *norint* prevails.

The predicates of the subordinate clauses expressing concession in Daukša's writings coincide in their form with those in Modern Lithuanian.

LITERATŪRA

Ambrasas S., 1983, Priesaginės darybos veiksmožodžių abstraktai M. Daukšos Postilėje, – Klb XXXIV (1) 76–84.

Ambrasas V., 1962, Absoliutinis naudininkas XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose, – LKK V 3–146.

Ambrasas V., 1979, Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė, Vilnius.

Ambrasas V., 1990, Sravnitelnyj sintaksis pričastyj baltyjskich jazykov = Vergleichende Syntax der baltischen Partizipien, Vilnius.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, red. V. Ambrasas, Vilnius, 1994.

Hermann E., 1912, Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze, Jena.

Hermann E., 1926, Litauische Studien, Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen, Berlin.

Krupas J., 1960, Leksiniai paralelizmai Daukšos Katekizmo (1595) kalboje, – LKK III 223–255.

Kudzinowski Cz., 1977, Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“, Poznań.

LKG – Lietuvių kalbos gramatika, III, vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius, 1976.

Palionis J., 1967, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., Vilnius.

Skardžius P., 1935, Daukšos akcentologija, Kaunas.

Specht F., 1926, Zur Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša, – Tauta ir žodis, IV, Kaunas.

Zinkevičius Z., 1988, Lietuvių kalbos istorija, III, Vilnius.